

діяльність, а перш за все створив умови для успішного і тривалого миру, якого ми всі так прагнемо. (...) Вся Польща одноголосна в прагненні, щоб населення, звільнене нашими військами, само визначало свою долю, форму своєї держави і своїх урядів. Наша армія на вістрях багнетів несе свободу людям, гнобленим стільки років, несе туди мир народам доброї волі. В Тобі, Верховний Головнокомандуваче, незважаючи на різницю партій, вбачаємо символ нашої Армії, армії такої сили, якої народ наш навіть в своїх найкращих часах не мав. Перемоги, отримані нашою армією під Твоїм керівництвом, вплинуть на долю подій на нашому сході. Зараз знає й бачить цілий світ: Польща більше не беззахисна. Верховному Головнокомандуючому нашої Армії слава!».

Так реагувало польське суспільство на Варшавську угоду і київський похід.

Тамара Шаравара

ОЦІНКИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Господарська діяльність органів місцевого самоврядування, утворених у Російській імперії 1864 р., висвітлювалася в наукових, енциклопедичних, публіцистичних виданнях радянської доби. Активна діяльність земств в Україні фактично розпочалася в 1865–1866 роках. Саме з далекого ХІХ століття, земства лишили по собі добрий спадок нащадкам. Полтавці і досі можуть відвідувати чудову архітектурну пам'ятку, у минулому, будинок Полтавського губернського земства, а сьогодні – краєзнавчий музей. Десятки архітектурних споруд, безліч агрономічних досліджень, відкритих медичних закладів та врешті-решт спогадів, що лишили по собі земські діячі є доброю основою для дослідників. Однак, після закриття земських установ (1920–1921 роки), висвітлення їхньої діяльності протягом тривалого часу було досить однобічним. Ставлення радянських істориків до них упродовж існування радянської держави не було об'єктивним. Різні історичні періоди наклали свій відбиток на характер історичних публікацій, тому на сьогодні важливо з'ясувати міру реальності радянських історіографічних концепцій, вірність і помилковість тих чи інших оцінок, адже лише так можна з'ясувати рівень правдивості і повноцінності відтворення історії України.

До кінця 1920-х рр. радянська історична наука ще не була цілком і повністю підпорядкована ідеології. На цьому етапі публікації про земства характеризуються різноманітністю концепцій, про що свідчать видання діаспори, спогади самих земських діячів. Із завершенням доби українізації та непу ставлення до земств змінюється і замість об'єктивних оцінок ми

все більше зустрічаємо упереджені. Слід зауважити, що саме в перше десятиліття після жовтневого перевороту відбувається становлення радянської історичної науки, нової ідеології. Єдиним науковим методологічним підґрунтям став марксизм-ленінізм. Праці В.І.Леніна розглядалися як міцний фундамент для розуміння історичного процесу [1]. Надалі, чим більше зміцнювалися позиції сталінізму, тим поширенішими ставали погляди на історіографію земств XIX – початку XX ст. як буржуазну. З кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле.

Загалом історіографічні джерела з історії земств можна поділити на такі основні групи:

- Монографічні праці, присвячені земствам загалом.
- Монографічні розвідки з окремих напрямів діяльності земств.
- Видання діаспори та спогади земських діячів.
- Енциклопедичні видання та підручники.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. було надруковано низку спогадів земських діячів. Автори чітко зазначають проблеми, із якими їм довелося зіштовхнутися на ниві земської роботи, а також причини невдач та непорозумінь, що мали місце у середовищі земців. Аналізуючи праці земських діячів, можна відстежити у повній мірі рівень відносин органів самоврядування з владними структурами. До таких робіт належать спогади І. Петрункевича, А. Філатова, В. Варзара, З. Свамицького [2] та ін. Роботи І. Петрункевича та збірник статей присвячений П. Мілюкову були опубліковані за кордоном. Підкреслимо, що факти, вміщені у працях земських діячів протилежні тим, які подавала на офіційних сторінках радянська історіографія. Безперечно, радянські історики прагнули висвітлити господарські здобутки рад і не визнавали внеску у цю сферу органів місцевого самоврядування Російської імперії.

У 1940 році була надрукована історія України за ред. С. Білоусова та К. Гуслистого. Автори не згадали про заслуги органів самоврядування перед народом. Більше того, у роботі чітко простежується заідеологізований підхід, як то: «... в земства потрапляли, як правило, лише представники куркульського прошарку села...»[3].

Окремої уваги заслуговують праці видані у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. А. Порєбінський надрукував дослідження «До історії союзів земств та міст у роки імперіалістичної війни» [4], в якому переслідував конкретну мету – дати порівняльний аналіз ситуації 1914 року та 1941 року і привернути увагу до активної господарської діяльності органів місцевого самоврядування, на чий плечі, було покладено розв'язання проблем пов'язаних з війною. Дослідник детально описав внесок земств у справу налагодження господарського життя на місцях і наголосив на потребі перейняти досвід земств,

вирішуючи проблеми господарської розрухи 1941 р. Аналогічного змісту була праця, присвячена земській медицині, надрукована 1944 року А. Стискіним, в якій автор високо оцінив подвиги, професіоналізм та самопожертву земських лікарів. Проте, через незначну кількість, ці праці не змінили ставлення до земств радянських істориків та їхні оцінки [5].

На початку 1950-х рр. у курсах лекцій радянських істориків починає простежуватися певний шаблон, від якого автори не відходять і до кінця 1980-х років. У той час історики досліджували земську діяльність в офіційно визнаних концептуальних межах. Однією з перших праць зазначеного періоду є «Історія СРСР» за ред. М. Нечкіної [6]. У ній ретельно розглянуто процедуру виборів до земств, функції органів самоврядування та проаналізовано законодавчі акти, які звужували компетенцію земств. Сторінки, де висвітлювалася історія земства, містять основні цитати В. Леніна, у яких сказано, що земства – це «...клаптик конституції, через який російську громадськість віднадували від конституції...», а також усім відома цитата про «п'яте колесо до воза», авторство якої приписувалося Леніну. Надалі в роботах істориків ми зустрічатимемо саме такий набір цитат і фактичний матеріал. Це курси лекцій за ред. В. Дядиченка, А. Касименка, Л. Іванова та А. Сидорова, В. Мотренка, П. Кабанова та М. Кузнецова, А. Волощенко [7]. Аналогічні за змістом були матеріали історичної енциклопедії за ред. Є. Жукова та Великої Радянської енциклопедії за ред. Б. Введенського [8].

У 1960-х рр. починається активне вивчення земської контрреформи. Найвідомішими дослідниками цієї проблеми у той час були Л. Мамулова (Захарова) та О. Кузнецова [9], які дослідили появу інституту земських начальників. Їхні праці містять значний фактичний матеріал і здебільшого є об'єктивними. Розробка радянськими вченими тематики контрреформ була зумовлена перш за все тим, що радянська наука ретельно відстежувала усі антидемократичні процеси царської Росії, утиски населення та зловживання владними структурами своїм становищем тощо. Отже, дослідження земств під таким кутом зору було доволі актуальним на той час.

У другій половині 1970-х рр. з'являються роботи, присвячені земському ліберальному руху, або окремим напрямом діяльності земств. У своїх працях дослідники звертаються і до історії земств в Україні: Чернігівського, Харківського, Полтавського та Катеринославського. Авторами таких робіт є: М. Симонова, В. Чернуха, І. Ковальченко, П. Зайончковський [10]. Окремо варто відзначити роботу Г. Герасименко [11]. Дослідник увів до наукового обігу значний пласт архівного матеріалу та приділив увагу безпосередньо соціально-економічним надбанням губернських та повітових земств України. Його роботи стали для свого часу унікальними, оскільки містили надзвичайно глибокі і позитивні оцінки діяльності земств України.

1980-і роки було ознаменовані розвитком регіональних досліджень, появою кількох дисертаційних робіт та монографій, авторами яких є К. Лещенко, І. Сесак, О. Маскіна, В. Андрієвський, А. Зубко, Т. Моїсеєнко та ін. Зокрема, О. Маскіна вивчила соціальний склад, бюджет та практичну діяльність Таврійського земства; І. Сесак дослідив земські установи на Правобережній Україні; В. Андрієвський висвітлив діяльність Бесарабського земства, а А. Зубко та Т. Моїсеєнко вивчали земську статистику [12]. Попри наявність у працях цитат основоположників марксизму-ленінізму, архівний матеріал, оприлюднений вченими є різноманітним і важливим при вивченні історії України. Так було покладено початок вивченню безпосередньо історії земств України і продовжено цю справу вже сучасними істориками.

Найважливішим здобутком радянської історіографії стало розроблення схеми дослідження та методики комплексного вивчення органів місцевого самоврядування загалом. Також, радянські історики ввели в обіг значний пласт архівного матеріалу та окреслили напрями вивчення історії земств надалі. Проте, роки культу антинаукових комуністичних догм наклали своє тавро на історіографію земства, оскільки, історичні факти часто спотворювались. У збірниках документів радянської доби ми знаходимо, таким чином, підібрані матеріали, щоб сформувані негативне, однобоке ставлення до діяльності земств. Особливо чітко це простежується у хрестоматіях. Звичайно, земства не були позбавлені недоліків, але не можна применшувати їх надзвичайно вагомий внесок у розбудову соціально-економічної сфери держави. Радянські історики знаходилися в таких умовах, коли всі соціально-економічні процеси, включаючи діяльність органів місцевого самоврядування, повинні були трактуватися лише через призму вірності політики комуністичної партії. Історична наука знаходилася в полоні догматичних, нерідко антинаукових стереотипів. Водночас земства України не були предметом спеціального вивчення аж до початку 1970-х рр. Більшість праць була підготовлена на основі загальносоюзної та російської літератури.

Підбиваючи підсумки можна окреслити історіографічні періоди, які відзначалися особливостями у висвітленні історії земств: 1) 1918–1928 рр. (до завершення непу), 2) 1928 р. – перша половина 1950-х рр. та 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х рр. Такий поділ, на нашу думку, зумовлений конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на характер історичних праць.

Джерела та література

1. Ленин В.И. Гонители земства й Аннибалы либерализма // Полное собрание сочинений – М., 1972 – Т. 5 – С. 21–72.; Ленин В.И. "Либеральные" земцы уже идут на попятный? // Полное собрание сочинений. – М., 1972 – Т. 11 – С. 195.
2. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И. Петрункевич // Архив русской революции. – Берлин, 1934 – Т. XXI, – С. 13–14; Филатова А.И. Воспоминания учителя / А.И. Филатова. – М., 1929; Варзар В.

- Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов/Д., 1924; Свавицкий З.М. Воспоминания о подворных переписях проводимых земцами / З.М. Свавицкий. – М., 1926.
3. Історія України. Короткий курс / За ред. С.М. Білоусова, К.Г. Гуслистого. – К., 1940. – С. 165.
  4. Погребинский А.П. К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны / А.П. Погребинский // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 12.
  5. Стыскин А.Н. История земской хирургии / А.Н. Стыскин. – М., 1944.
  6. Історія СРСР. Росія в ХІХ столітті. / За ред. М.В. Нечкіної – К., 1950.
  7. История УССР / За ред. А.Х. Касименко, В.А. Дядиченко. – К., 1953; Історія СРСР / за ред. П.І. Кабанова, М.Д. Кузнецова. – К., 1974. – Ч. 2; Історія СРСР / за ред. Л.М.Іванова, А.А. Сидорова. – К., 1963; Історія УРСР: У 2 т. / за ред. В. Дядиченко – Т. 1. – К., 1955; Волощенко А.К. Нариси з Історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років ХІХ століття. – К., 1974.
  8. Советская историческая энциклопедия / под ред. Е.М. Жукова. – М., 1964. – Т. 5; Большая советская энциклопедия / под ред. Б.А. Введенского. – 1952. – Т. 17.
  9. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 года / Л.Г. Захарова. – М., 1968.; Мамулова Л.Г. Дворянские проекты земской контрреформы / Л.Г. Мамулова // Из истории общественного движения и общественной мысли в России в ХІХ в. – Горький. 1966. – Т. 2.; Кузнецова О.М. Из истории контрреформ в России / О.М. Кузнецова // Вестник ЛГУ. – 1976 – № 17. – Вып. 3. – С. 109–116.
  10. Симонов М.С. Земско-либеральная фронда / М.С. Симонов // Исторические записки. – М., 1973. – Вып. 91. – С. 150–216; Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х – до начала 80-х гг. ХІХ века / В.Г. Чернуха. – Л., 1978; Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов ХІХ века / И.Д. Ковальченко // Из истории экономической и общественной жизни России. – М., 1976; Зайончковский П.А. Попытка созыва земского собора и падение министерства Игнатъева / П.А. Зайончковский // История СССР. – 1960 – № 5. – С. 126–139.
  11. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А. Герасименко. – М., 1990.
  12. Моисеенко Т.Л. Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в ХІХ в.: автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1981; Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1988; Сесак И.В. Земская интеллигенция Правобережной Украины в период империализма (1904–1917): автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1987; Маскина А.С. Социальный состав и деятельность Таврического земства в 1886–1890 гг. / А.С. Маскина // Вестник МГУ, Серия 8. – М., 1980. – Вып. 36. – С. 40–50; Андриевский В.А. Бессарабское земство (1890–1914 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук. – Кишинев, 1985.

Олександр Сєряков

РЕФОРМА АДВОКАТУРИ 1864 РОКУ В ОЦІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У радянській історіографії досить значна увага надавалася питанням аналізу хронологічних рамок судових реформ, дослідженню системи судочинства та судоустрою Російської імперії, вивченню змісту Судових статутів 1864 р. Окремий інтерес дослідників викликала й реформа